

залучення їх до соціалістичного виробництва; безперервне виробництво товарів особливого і промислового призначення для задоволення потреб зростаючого робітничого класу і соціалістичної промисловості; зміцнення політичного і економічного союзу робітничого класу з селянством.

Одержано 31.10.89

Рассматриваются некоторые вопросы развития легкой промышленности на Украине в первые годы Советской власти.

С. Ю. Кулінська (Чернігів)

Деякі питання вітчизняної урбаністики періоду капіталізму

Нове мислення, а також соціально-економічні процеси світового масштабу привертають дедалі більшу увагу дослідників до проблем історичної урбаністики. Розгорнулися дискусії і з приводу поняття «суспільне життя міста». Автор на основі аналізу фактичного матеріалу з історії Москви, Ленінграда і Києва висловлює власну думку про дану проблему.

Нині радянські соціологи багато уваги приділяють розробці питання про суспільне життя, насамперед конкретизації цього поняття, а також з'ясуванню реальних сфер його прояву та їх взаємовпливу, виділенню їх складових елементів. Даючи визначення терміна «суспільне життя», Т. І. Ойзерман зазначає, що воно «являє собою історично розвинуту предметнену людську діяльність і насамперед предметнену працю, продуктивні сили, що зумовлюють історично визначений характер виробничих відносин, сукупність яких утворює економічну структуру суспільства»¹. Деякі автори пишуть про неї як про «багатогранну діяльність людей»².

Керуючись марксистським положенням про те, що «спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі»³, радянські дослідники виділяють такі найбільш значущі сфери прояву суспільного життя: економічну, соціальну⁴, політичну і духовну⁴.

Ряд авторів ці основні чотири сфери суспільного життя доповнюють п'ятою — сімейно-побутовою. Однак, як зазначає В. С. Барулін, «коли йдеться про основні підсистеми суспільства, ... то сімейно-побуто-

¹ Ойзерман Т. И. Проблема деятельности в марксистской философии: Философские проблемы деятельности // *Вопр. философии.*— 1985.— № 2.— С. 35.

² Уледов А. К. О принципах изучения общественного сознания // *Очерки методологии познания социальных явлений.*— М., 1970.— С. 115; Барулин В. С. Диалектика сфер общественной жизни.— М., 1982.— С. 25.

³ Маркс К. До критики політичної економії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 13.— С. 6.

* Поняття «соціальне» тут вживається не в широкому розумінні (тобто коли в нього включаються і економічні відносини, і процеси і тоді воно тотожне суспільному на відміну від природного), а у вузькому. Отже, як вказує Г. Ю. Глезерман, «мається на увазі соціальна структура суспільства, взаємозв'язки між класами і соціальними групами, які її складають, їх організаціями, відносини між суб'єктами — носіями суспільних відносин: класами, суспільними групами, особами і т. п.» (Глезерман Г. Е. *Законы общественного развития: их характер и использование.*— М., 1979.— С. 24; Лашина М. В. *Основные сферы общественной жизни и их взаимосвязь* // *Филос. науки.*— 1979.— № 4.— С. 7).

⁴ Барулин В. С. *Указ. соч.*— С. 46—47.

ва сфера до їх числа не входить, вона... відображає інший, більш конкретний зріз суспільного життя»⁵. Сімейно-побутова сфера, як і ряд інших — управління, виховання і освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, обслуговування⁶, існує і відіграє певну роль у житті суспільства, але не може розглядатися як основна сфера суспільного життя, оскільки не відображає фундаментальну структуру суспільства⁷.

З'ясувавши суть терміна «суспільне життя», розглянемо питання про вживання його при вивченні історії капіталістичного міста, зокрема нашої країни. Насамперед зазначимо, що, на думку соціологів, місто і село — це такі структури суспільства, які, «по-перше, ...своєрідно «відтворюють» цілісну структуру суспільства, оскільки в них виявляються в тій чи іншій формі і ступені основні компоненти структури суспільства., по-друге, які мають соціологічний характер, бо становлять єдність продуктивних сил, виробничих відносин, побуту, культури і решти компонентів, характерних для загальної структури суспільства, органічно взаємозв'язаних і зумовлених одна одною»⁸. Отже, міста можна вважати такими локальними утвореннями, в яких переплітаються всі сфери суспільного життя і які відображають життя суспільства в цілому.

Аналізуючи економічний розвиток, соціальну структуру суспільства, суспільний рух у другій половині XIX ст., В. І. Ленін дійшов висновку про те, що в Росії, як і в інших державах, міста зростають швидше, ніж села, перетворюючись на центри, де найбільш яскраво простежуються всі сфери суспільного життя⁹.

Основні сфери суспільного життя не існують окремо одна від одної. Вони взаємозв'язані між собою і активно взаємовпливають.

Різноманітними і складними є саме причинні зв'язки. Серед них виділяються як ряд парних причинних зв'язків, так і більш загальні причинні залежності, що охоплюють усі сторони суспільного життя¹⁰.

Включаючись у систему певної взаємодії, кожна сфера суспільного життя виступає не тільки як причина, а й як наслідок. Ф. Енгельс зазначав, що «причини і наслідки весь час міняються місцями; те, що тут або тепер є причиною, стає там або тоді наслідком і навпаки»¹¹. У цьому зв'язку «можна виділити наслідкову залежність соціальної, політичної і духовної сфер від сфери матеріального виробництва; політичної і духовної сфер разом узятих від матеріально-виробничої і соціальної сфер, також разом узятих; наслідкову залежність політичної і духовної сфер від соціальної. І, нарешті, в цьому ряду виразно виділяється наслідкова залежність духовної сфери від матеріально-виробничої, соціальної і політичної разом узятих»¹².

Причинні і наслідкові зв'язки відображають взаємодію сфер суспільного життя. Однак необхідно враховувати, що якщо причинні зв'язки сфер визначають сутність тієї сфери, на яку вони впливають, то вплив сфери, що розглядається як наслідок, на сферу — причину суті її не визначають¹³.

Говорячи про причинні зв'язки, необхідно зазначити, що вони не здійснюються незалежно від діяльності людини, тобто «кожна лінія причинних зв'язків сфер суспільного життя виступає як жива діяльність

⁵ Там же.— С. 47.

⁶ Краснов В. М. К понятию общества как социальной системы // Филос. науки.— 1977.— № 2.— С. 35; Уледов А. К. Социологические законы.— М., 1975.— С. 89, 91.

⁷ Барулин В. С. Указ. соч.— С. 47.

⁸ Там же.— С. 39—40.

⁹ Див.: Ленін В. І. Найновіші дані про партії в Німеччині // Повне збір. творів.— Т. 23.— С. 327.

¹⁰ Барулин В. С. Указ. соч.— С. 78.

¹¹ Енгельс Ф. Анти-Дюринг // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 20.— С. 22.

¹² Барулин В. С. Указ. соч.— С. 133—134.

¹³ Там же.— С. 135—136.

суспільства з своїми цілями, завданнями, програмами»¹⁴. Оскільки важливість і значення цих цілей і завдань на різних етапах розвитку суспільства не однакові, то, безумовно, та чи інша сфера суспільного життя висувається на перший план. Але головною завжди залишається сфера матеріального виробництва.

У суспільному житті міста другої половини XIX ст. переважали причинні зв'язки. Насамперед матеріальна сфера, тобто капіталістичне виробництво, не лише впливало на зміну соціальної структури як міста, так і країни в цілому, але й визначало суть її — утворення двох основних класів капіталістичного суспільства — буржуазії і пролетаріату. Проте, що поділ суспільства на класи наприкінці XIX ст. вже відбувся в містах Росії, свідчать такі дані: велика буржуазія і чиновники становили 11,3% від загальної кількості населення всіх міст країни, а пролетарі і напівпролетарі — 52,3%¹⁵. В Києві перших було приблизно 14%, а других — 50,1% від загальної чисельності його жителів¹⁶.

Говорити про зворотний, функціональний зв'язок, тобто про вплив соціальної сфери на матеріальне виробництво, в цей період ще рано, оскільки протягом другої половини XIX ст. ці два класи проходять тільки шлях становлення.

Зміни в соціальній структурі суспільства зумовлюють зміни і в його політичній сфері. Перехід від соціального до політичного буття класів — «це, зазначає М. В. Лашина, гігантський стрибок від об'єктивного до суб'єктивно-свідомого розвитку, який здійснюється з допомогою політичної ідеології і політичних організацій»¹⁷.

В свою чергу, політична сфера спричиняє розвиток духовної, визначає «основний, генеральний шлях розвитку духовного виробництва класу і, отже, його загальносоціальну спрямованість, а більш широко — загальноісторичну роль; у рамках загального напрямку на кожному етапі вона висуває конкретні класові завдання і тим самим стимулює духовну творчість на їх виконання...»¹⁸.

У даному випадку ми розглянули тільки парні причинні зв'язки: вплив матеріального виробництва на соціальну сферу, соціальної — на політичну і політичної — на духовну. Але в цілому ці зв'язки значно багатогранніші і при дослідженні тієї чи іншої сфери суспільного життя міста вони повинні враховуватися в комплексі.

Суспільне життя і основні сфери його прояву серед усіх досоціалістичних суспільно-економічних формацій найбільшого розвитку досягають за капіталізму. Тому в другій половині XIX ст. економічна, соціальна, політична і духовна сфери суспільного життя переміщуються у великі промислові міста, бо саме тут зосереджується вся багатогранна діяльність людини.

У світлі сказаного, а також насамперед марксистсько-ленінської теорії зримо спробу з'ясувати, як відображені сфери суспільного життя міста періоду промислового капіталізму в Росії в таких узагальнюючих працях, як «История Москвы» (в шести томах), т. 4; «Очерки истории Ленинграда» (в чотирьох томах), т. 2; «История Киева» (в двох томах), т. 1; «Київ» з серії «Історія міст і сіл Української РСР»; «История Киева» (в трьох томах, чотирьох книгах), т. 2.

Скасування кріпосного права, що привело у відповідність більш розвинуті продуктивні сили з відсталими виробничими відносинами, зумовило появу нових фабрик і заводів, розширення мережі залізниць,

¹⁴ Там же.— С. 110.

¹⁵ Иванов Л. М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории России: Сб. статей.— М., 1971.— С. 329.

¹⁶ Кулінська С. Ю. Зміни в соціально-класовій структурі населення Києва // Укр. іст. журн.— 1986.— № 12.— С. 67.

¹⁷ Лашина М. В. Основные сферы общественной жизни и их взаимосвязь // Филос. науки.— 1979.— № 4.— С. 9.

¹⁸ Там же.— С. 10.

посилення ролі водного транспорту у внутрішній і зовнішній торгівлі і розвиток кредитно-банківської системи. Великі промислові підприємства споруджувалися переважно в прилеглих селищах і передмістях таких міст, як Москва, Ленінград, Київ та ін. І це, як зазначав Ф. Енгельс, не випадково, оскільки «чим більше місто, тим вигідніше в ньому оселитися: тут і залізниця, і канали, і шосе; вибір навчених робітників стає все більшим; завдяки конкуренції в будівельній справі і у виробництві машин організація нових підприємств тут, де все під рукою, коштує дешевше...; тут ринок, біржа, куди приходять покупці; тут є безпосередній зв'язок з ринками сировини і збуту готових товарів»¹⁹.

В узагальнюючих працях з історії Москви і Ленінграда містяться докладні таблиці з статистичними даними, які показують динаміку збільшення кількості великих промислових підприємств окремих галузей виробництва, хід їх механізації і зміни чисельності робітників на них у другій половині XIX ст.²⁰ У книгах з історії Києва наводяться лише окремі дані по деяких підприємствах за різні роки²¹. Певні узагальнюючі цифри, що стосуються енергооснащеності промислових підприємств і концентрації виробництва, подані в найновішому виданні «Истории Киева».²²

Бурхливий розвиток промисловості спричинив зміни чисельності населення міст та їх соціально-класової структури. Досліджуючи роль фабрично-заводського виробництва у зростанні капіталістичних міст, Ф. Енгельс зазначав, що «населення так само централізується, як і капітал... Велике промислове підприємство потребує спільної праці багатьох робітників в одному приміщенні; ці робітники повинні жити поблизу: навіть при невеликій фабриці вони утворюють ціле селище»²³. Навколо великого міста виникав ряд таких селищ, які, поступово зливаючись з ним, значно збільшували його територію і чисельність.

Зростання кількості населення промислових центрів у цей період відбувалося переважно не в результаті його природного приросту, а за рахунок розорених селян — так званого «сільського пролетаріату»²⁴, основна маса якого внаслідок розвитку капіталістичних відносин на селі дедалі більше відривалася від сільського господарства і збиралася в міста, фабричні і промислові села та містечка²⁵. Про це свідчать дані, наведені в працях з історії Москви і Ленінграда²⁶. Наприкінці XIX ст. в Києві уродженці з сільської місцевості становили понад 39% загального числа жителів²⁷.

Аналіз матеріалів перепису 1897 р. свідчить, що жителі Москви на 84,7% поповнювалися за рахунок виходців з різних повітів Московської губернії і суміжних з нею Тульської, Рязанської, Калузької, Тверської, Владимирської, а на 14,2% — з більш віддалених губерній²⁸. У Петербург в основному переселялися мешканці Тверської, Ярославської, Новгородської та інших губерній. Так, у 1900 р. прийшло населення тут становило 68,5%²⁹. Джерелами поповнення робітничого класу Киє-

¹⁹ Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії: З власних спостережень і достовірних джерел // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 2.— С. 250—251.

²⁰ История Москвы (в шести томах).— М., 1954.— Т. 4.— С. 73, 79; Очерки истории Ленинграда (в четырех томах).— М.; Л., 1957.— Т. 2.— С. 84, 90.

²¹ История городов и сел Украинской ССР: Киев.— К., 1979.— С. 116, 117.

²² История Киева (в трех томах, четырех книгах).— К., 1983.— Т. 2.— С. 191.

²³ Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії: З власних спостережень і достовірних джерел // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 2.— С. 250.

²⁴ Див.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії: Процес утворення внутрішнього ринку для великої промисловості // Повне збр. творів.— Т. 3.— С. 293.

²⁵ Див.: Ленін В. І. Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії // Там же.— Т. 2.— С. 86.

²⁶ История Москвы.— Т. 4.— С. 229—231; Очерки истории Ленинграда.— Т. 2.— С. 174—175.

²⁷ История городов и сел Украинской ССР: Киев.— С. 120; История Киева.— Т. 2.— С. 196.

²⁸ История Москвы.— Т. 4.— С. 231.

²⁹ Очерки истории Ленинграда.— Т. 2.— С. 175, 177.

ва в той час були Південно-Західний край, Новоросія і великоруські губернії³⁰. Більш докладних свідчень про збільшення населення цього міста за рахунок прилеглих повітів та інших губерній у працях з історії Києва виявити не вдалося.

Зміни, які відбувалися в економічній і соціальній сферах капіталістичного міста у другій половині XIX ст., закономірно викликали зрушення і в інших сферах суспільного життя, насамперед політичній. У цей період чіткіше простежується вплив соціальної сфери на політичну. Із створенням великої промисловості, зазначав Ф. Енгельс, центром усієї політичної боротьби стає прагнення до панування двох основних класів — з одного боку, дворянства, з другого, — буржуазії³¹. В пореформеній Росії цей процес знайшов відображення і в перебудові адміністративно-господарського управління великими капіталістичними містами. Царський уряд, враховуючи інтереси промислової і торговельної буржуазії, здійснив реорганізацію міських дум, які фактично були додатком до необмеженої влади губернатора. Згідно з «міським положенням 16 червня 1870 р.» при виборах у міську думу становий ценз замінювався майновим. Це, хоч і незначною мірою, розширювало коло виборців. До управління містами залучалися більш широкі верстви населення, щоправда лише заможна його частина. Так, у Петербурзі в результаті виборів 1873 р. до складу думи ввійшло близько 48% купців і почесних громадян, а в 1888 р. — понад 61%³². У Києві на перших після запровадження міського положення 1870 р. виборах до складу думи було обрано 27 купців (37,5%), а на других — уже 46 (близько 64%)³³.

На наш погляд, у працях з історії Києва деякі питання, присвячені міському управлінню і господарству, висвітлені недостатньо повно і послідовно. Більш глибоке їх вивчення дасть можливість показати ще одну сторону суспільного життя міста другої половини XIX ст., підтвердить тезу про те, що царський уряд, роблячи незначні поступки буржуазії, всіма силами намагався недопустити трудящих до розв'язання нагальних міських проблем, не говорячи вже про політичні питання.

Істотно вплинув на розвиток суспільного життя капіталістичного міста суспільно-політичний рух у країні: спочатку — на його буржуазно-демократичному, а згодом — на пролетарському етапах. З матеріалів, наведених в узагальнюючих працях з історії Москви, Ленінграда, Києва, видно, що на першому етапі в суспільно-політичному русі активну участь брали передова різночинська інтелігенція і студентство. Вони створювали таємні гуртки і організації, члени яких основним своїм завданням ставили розповсюдження нелегальної літератури³⁴. Залучення широких народних мас до боротьби проти самодержавства і капіталістичного гноблення пов'язане з вступом у політичну боротьбу пролетаріату, що швидко сприйняв марксистські ідеї, поширення яких зв'язане з діяльністю перших соціал-демократичних груп, гуртків і організацій саме в містах³⁵.

Вже у 90-х роках, зазначав В. І. Ленін, робітничий рух «...набув широкого політичного значення. Сталося це тому, що характеру рухові надали... передові робітники, за якими робітнича маса йшла тому, що вони довели їй свою готовність і своє вміння служити робітничій справі, що вони зуміли здобути її повне довір'я. А ці передові робітники були

³⁰ История Киева (в двух томах).— К., 1963.— Т. 1.— С. 339.

³¹ Див.: Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 294.

³² Очерки истории Ленинграда.— Т. 2.— С. 816.

³³ История Киева.— Т. 2.— С. 199.

³⁴ История Москвы.— Т. 4.— С. 295—298, 322—325; Очерки истории Ленинграда.— Т. 2.— С. 277—281, 288; История Киева.— Т. 2.— С. 208—211.

³⁵ История Москвы.— Т. 4.— С. 418—460; Т. 5.— С. 70—80; Очерки истории Ленинграда.— Т. 2.— С. 359—401; Т. 3.— С. 148—199; История Киева.— Т. 2.— С. 242—256.

соціал-демократами... *Злиття* передових робітників з соціал-демократичними організаціями було цілком природним і неминучим»³⁶.

Дослідження питань суспільно-політичного руху дає можливість простежити роль політичної сфери в суспільному житті міста і країни в цілому, підтверджує висновок про те, що на певному етапі історичного розвитку вона виступає на перший план і справляє вплив на всі сфери суспільного життя.

Духовна сфера найбільше залежить від всіх інших сфер. Саме це зумовлює велику кількість складових частин суспільного життя, до яких відносяться ідеологія, наука, мистецтво, освіта, виховання та ін. Але духовне життя суспільства це не тільки виробництво духовних цінностей, а й їх поширення. І тут велика роль належить навчальним закладам, бібліотекам, музеям, театрам, видавництвам, науковим і художнім товариствам. У другій половині XIX ст. роль великих міст як осередків духовного життя зростає, оскільки в них зосереджуються установи по виробництву і поширенню духовних цінностей. Питання розвитку освіти, природничих і суспільних наук, літературного, театрального і музичного життя розглядаються на сторінках узагальнюючих праць з історії міст.

У другій половині XIX ст. в містах зростає мережа культурно-освітніх установ і товариств. У Петербурзі, Москві, Києві при університетах працюють старі і створюються нові наукові товариства³⁷. Незважаючи на те, що багато з них мали академічний характер, все ж вони відіграли певну роль у поширенні наукових знань у масах.

Особливе місце належало бібліотекам, більшість яких була у великих містах. У 80-х роках XIX ст. з'являються безплатні народні бібліотеки і читальні. В Петербурзі до кінця 90-х років їх було лише 6³⁸, а перша безплатна народна читальня в Києві була відкрита тільки в 1891 р. Щоправда, царський уряд, боячись поширення наукових знань і революційних ідей серед трудового народу, стежив за тим, щоб на полицях бібліотек були книги, «видані спеціально для народу», що прославляють самодержавство, виховують покірність і «патріотизм».

Розповсюдженням прогресивної літератури серед робітників займалися народники, а згодом — соціал-демократи. На сторінках узагальнюючих праць є багато матеріалів про нелегальні бібліотеки, створені при народницьких і соціал-демократичних гуртках. Особливо велике значення розповсюдженню літератури, розширенню світогляду трудящих надавали члени Петербурзького і Київського «Союзів боротьби за визволення робітничого класу». Вони пропагували твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна.

Отже, в другій половині XIX ст. у великих промислових містах найбільш виразно простежуються всі сфери людської діяльності, сукупність яких становить поняття «суспільне життя». Розвиток матеріальної сфери, тобто капіталістичного способу виробництва, як у промисловості, так і в сільському господарстві зумовив зміни соціально-класової структури міста. Цей процес автори багатотомних праць з історії Москви і Ленінграда досліджують на основі всебічного аналізу матеріалів міських переписів. Переписи населення Києва в цей період проводилися лише двічі (Київ и его предместия: Шулявка, Соломенка с Протасовым яром, Байкова гора и Демеевка с Саперною слободкою по переписи 2 марта 1874 г., произведенной и разработанной Юго-Западным отделом императорского Русского географического общества. — К., 1875; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г.: Киевская губерния. — СПб., 1904. — Т. XVI), але вони проаналізовані

³⁶ Ленін В. І. Назадній напрям у російській соціал-демократії // Повне зібр. творів. — Т. 4. — С. 236—237.

³⁷ История Москвы. — Т. 4. — С. 634—641; Очерки истории Ленинграда. — Т. 2. — С. 715—790; История Киева. — Т. 2. — С. 262—272.

³⁸ Очерки истории Ленинграда. — Т. 2. — С. 703.

недостатньо. Грунтовне вивчення їх дасть можливість наочніше простежити динаміку зростання населення Києва, зміни його соціально-класової структури в другій половині ХІХ ст.

В цілому суспільне життя навіть розглянутих нами міст потребує ґрунтового дослідження, в процесі якого на конкретному матеріалі слід показати, що вони «...являють собою центри економічного, політичного і духовного життя народу і є головними рушіями прогресу»³⁹.

Одержано 12.01.89

Новое мышление, а также социально-экономические процессы мирового масштаба вызывают все большее внимание исследователей к проблемам исторической урбанистики. Развернулись дискуссии и о понятии «общественная жизнь города». Автор на основе фактического материала по истории Москвы, Ленинграда и Киева высказывает свои мысли о данной проблеме.

³⁹ Ленін В. І. Найновіші дані про партії в Німеччині // Повне зібр. творів.— Т. 23.— С. 327.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?

Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».